

TEOGONIA (gr. θεογονία [theogonía] – narodziny, pochodzenie bogów; od: θεός [theós] – bóg; γίγνεσθαι [gígnesthai] – rodzić się, powstawać, pochodzić) – wyobrażeniowo-poetyckie przekazy o narodzinach bogów, ich genealogii oraz walce o panowanie; doktryna religijno-filozoficzna przedstawiająca genezę bóstwa oraz jego dzieje.

TERMIN „TEOGONIA”. W piśmiennictwie gr. termin „teogonia” poświadczony jest od VII w. przed Chr. Pierwszy raz pojawił się w tytule poematu Hezjoda – Θεογονία [Theogonía] (*Theogonia*; zob. *Narodziny bogów (Theogonia)*, tłum. J. Łanowski, Wwa 1999). W literaturze gr. termin oznacza: 1) narodziny, genealogię i dzieje bogów (Plato, *Leg.*, 886 C; Proclus, *In Platonis Timaeum commentaria*, 107 D; w literaturze patrystycznej użyto go w odniesieniu do narodzin Chrystusa – Joannes Damascenus, *Carmen in theogoniam*); 2) pochodzenie (πρόδος [prodos] – pojęcie rozwinięte w literaturze medio- i neoplatońskiej) Boga lub bogów (Plato, *Leges*; w tym znaczeniu terminu użył bp Aleksandrii Aleksander w *Epistula ad Alexandrum*, określając pochodzenie Syna od Ojca; przeciwko takiemu znaczeniu t. w piśmiennictwie chrześcijańskim wystąpił Atanazy w *Contra Macedonios*, 1, 12); 3) utwór, przedstawiający t. (m.in. w: Proclus, *In Platonis Timaeum commentaria*; DLaert I 3; Athenagoras, *Legatio [...] pro Christianis*, 17, 1; Clemens Alexandrinus, *Protrepticus*, 2 – w odniesieniu do poematu Hezjoda); 4) pieśni liturgiczne sławiące narodziny bogów, wykonywane w czasie obrzędów religijnych; utwory takie znane były wśród ludów Azji Środkowej (Herodotus, *Historiae*, I 132).

Znaczenie t. jako opowiadania (mitu) przedstawiającego narodziny i genealogię bogów ostatecznie wykrystalizowało się w religioznawstwie i w historii religii (M. Eliade, D. A. i M. A. Leeming). W historii filozofii i mistyki bywa odnoszone do doktryny przedstawiającej rozwój (wewnętrzne życie) bóstwa (np. G. Scholem, G. Reale).

TEOGONIA W POLITEIZMIE. Opowieści przedstawiające narodziny bogów tworzono w starożytnych kulturach politeistycznych w Egipcie (zawierały ją kosmogonie: hermo- i heliopolitańska; najstarsze frg. datowane na koniec drugiej poł. III w. przed Chr.), w Mezopotamii (*Enuma elisz* – pierwsza poł. II w. przed Chr.), w Indiach (t. wedyjskie – pierwsza poł. II w. przed Chr.), w Grecji (t. hezjodejska –VII w. przed Chr., t. orficka – tradycja ustna od VII–VI w. przed Chr.), w Chinach (III w. po Chr. – traktat *San-wu li-ki* Sü Czenga) oraz w Japonii

(t. *Kojiki* – VIII w. po Chr.; powstała pod wpływem wierzeń chiń.). Z pierwotnego animizmu (kształtującego wiarę w wielu bogów) narodziły się t.: koreań. (w okresie przedbuddyjskim), ludów Europy przedchrześcijańskiej (np. t. skandynawskie, germańskie), kultur Ameryki przedkolumbijskiej (Azteków, Inków i Majów) oraz ludów Ameryki Płn. (zwł. Apaczów Jicarilla, Szoszonów) i Azji (np. syberyjskich Czukczów). Mity teogoniczne mają ludy pierwotne (Afryki oraz Australii i Oceanii).

Niemal wszystkie t. politeistyczne łączą się z tzw. mitem początku, przedstawiającym genezę świata, dlatego pozostają w ścisłym związku z kosmogonią. Ze względu na wzajemne relacje wątków teogonicznych i kosmogonicznych można mówić o mitach, w których: 1) bogowie pojawiają się (rodzą się) przed powstaniem świata i stanowią przyczynę jego zaistnienia oraz wszelkich procesów w nim zachodzących; 2) bogowie są utożsamiani z procesami zachodzącymi we wszechświecie, co oznacza, że każdy akt teogoniczny jest zarazem aktem kosmogonicznym; 3) elementy kosmogoniczne są pierwotne, zaś bogowie stanowią ukrytą immanentną siłę tkwiącą w pramaterii świata, wyzwalaną w aktach stworzenia.

Pierwszeństwo bogów przed kosmosem (światem) pojawiło się m.in. w mitologii egip. (hermopolitańskiej), germańskiej, azteckiej, plemion: afrykańskiego Buszongo, syberyjskiego Czukczów oraz północnoamer. Apaczów Jicarilla. Wg kosmogonii hermopolitańskiej, na początku istniał bóg Thot, który mocą słów powołał do istnienia ogdoadę (ósemkę) bogów przedstawianych w formie alegorycznej. Stworzyli oni kosmogoniczne moce ukryte w zarodku świata (jaju). Germanowie (na postawie islandzkiej tradycji *Edda*) stworzyli wielowątkową t., która uzasadniała kosmogonię: ciało boskiego olbrzyma Ymira (złożonego w ofierze) stało się twórczym światem. W micie afrykańskiego Buszongo (Bantu) występuje stwórca o imieniu Bumba, ojciec trzech synów oraz boskich zwierząt, od których pochodzą: świat, ludzie i pozostałe zwierzęta. Pierwszeństwo bogów pojawia się też w micie azteckim, ale bez wyraźnie zarysowanej genealogii; wyróżnione zostały 2 pokolenia bogów: Quetzalcoatl, Tezcatlipoca i bogini ziemi Coatlicue, pełniąca rolę ofiary kosmogonicznej. Apacze Jicarilla wierzyli, że na początku były duchy (tzw. hacteciny), które personifikowali, jednak nie jest jasne, czy wszystkie istniały odwiecznie, czy też wyłaniały się (tak jak w t.) jedno z drugich. Stworzyły Ziemię-Matkę i Niebo-

Ojca oraz inne części świata. Pierwszeństwo t. można przyjąć w mitach syberyjskich Czukczów. Wg nich, na początku istniał kruk i jego żona, później narodzili się synowi, wreszcie z wydzielin ptaka powstał świat (motyw stwórcy – budowniczego świata i jego pomocników ukazywanych pod postacią zwierząt pojawia się m.in. w kosmogoniach Siuksów Yokutów, ale nie został rozwinięty w formie t.).

Przykładem utożsamienia t. z kosmogonią są m.in. mity: egip. (heliopoliński), babiloński, wedyjski, chiń., jap., inkaski oraz Szoszonów. Wg kosmogonii heliopolitańskiej, Atum-Re stworzył sam z siebie (ze swojej wydzieliny) dwie zasady-bóstwa: Szu (powietrze – życie) i Tefnut (wilgoć – ład), które zrodziły Geba-Ziemię i Nut-Niebo, ci zaś stali się rodzicami Ozyrysa i Izydy oraz Seta i Neftydy (wg A. Niwińskiego, uosabiających różne aspekty świata). Wg mitu babilońskiego (*Enuma elisz*), na początku były wody słodkie – bóg Apsu, i wody słone – bogini Tiamat. Z nich narodziły się bóstwa Lahmu i Lahamu (muliste wody), stanowiące źródło istnienia kolejnych bogów. Ostatni był Marduk, zwycięzca starych bogów, który z ciała Tiamat stworzył świat. Elementy paralelne zawiera mit wedyjski (*Rygwedy*, I, X).

W kosmogonii jap. (*Kojiki*, część 1) stworzenie świata poprzedziło powstanie siedmiu bogów uosabiających zasady kosmogoniczne. Ostatnia para – Izangi i Izanami są stwórcami świata. Natomiast w micie inkaskim pojawia się bóg Pachacamac („Dusza Świata”). Stwarza on kolejnych bogów: Słońce, Księżyc, Gwiazdy itp. Z tym mitem wiąże się antropogonia: Pachacamac rodzi dzieci (brata i siostrę), które dają początek plemieniu Inków. W opowiadaniu Szoszonów stwórca nosi imię Omai-Yamai (Nicość). Pochodzą od niego kształty i czas (personifikowane) oraz boscy ludzie: Tukmita-Niebo (Mężczyzna) i Tomeiyovit-Ziemia (Kobieta), od których zaczyna się właściwa kosmogonia.

Pierwszeństwo zasady kosmogonicznej występuje w mitach przyjmujących odwieczne istnienie niepersonifikowanych: pramaterii (chaosu, wód pierwotnych, kosmogonicznego jaja itp.) lub siły (zasady), z której zaczęli się wyłaniać bogowie. Wg *Satpathabrahmanów* (komentarze do *Wed*), pierwsza była materia – wody pierwotne, z której wyłoniło się złote jajo. Z niego narodził się bóg Pradžapati, stwórca bogów (Nieba i Ziemi, boga ognia – Aniego i pozostałych bogów – tzw. devas) oraz substancji bytu (światła – diva). W micie fenickim (wg Euzebiusza – *Praeparatio Evangelica*, I 10) jako pierwsze pojawiły się 2

elementy: chaos i duch (πνεῦμα [pnéuma]), przedstawiane jako materia. Z nich powstał Μωτ [Mot], trzecia substancja (błoto lub wodnista mieszanina; bóstwo śmierci znane z mitologii kaananejskiej), z której powstały pojmowane na sposób boski: słońce, księżyc i gwiazdy.

Pierwszeństwo materii (chaosu) w procesie teo-kosmogonicznym zostało przyjęte w chiń. traktacie *San-wu li-ki*. Wg niego, na początku wszystko było zmieszane na kształt jaja, z którego narodziła się personifikowana siła P'an-ku: budowniczy świata oraz podstawa świata (ostatecznie pełni rolę analogiczną do gr. Atlasa). Wg Hezjoda, przed wszystkim była zasada, gdyż na początku istniała jedynie siła (rodzenie), która wydała chaos (γένετ' χάος [genet' chaos], *Theogonia*, 116. Na pierwszeństwo tej zasady zwrócił uwagę Teofil w *Ad Autolicum*, 5, 3 – 6, 4). Po chaosie pojawili się bogowie Uranos (Niebo) i Gaja (Ziemia), którzy dali początek rodzinie bogów i bóstw uosabiających kolejne stadia powstawania wszechświata. Istotnym wątkiem są walki pomiędzy pokoleniami młodych i starych bogów (Kronosa z Uranosem, Zeusa z Kronosem; wątek występujący również w *Enuma elisz* oraz w t. orfickiej). Zwycięstwo młodych bogów utrwala nowy etap (nową erę) w dziejach świata (podobną t. – opierając się na *Theogonii* Hezjoda – przedstawił Owidiusz w *Metamorfozach*. Ideę uniwersalnej zasady, która miała status boski oraz bogów uosabiających siły, prawa i elementy świata, rozwinęli jońscy filozofowie przyrody).

Większość t. politeistycznych charakteryzuje materialistyczne pojmowanie bogów (co widać w antropomorficznym lub zoomorficznym ich przedstawianiu) oraz panteistyczna wizja świata: bóg (na mocy ofiary) staje się ciałem świata (wg niektórych mitów świat powstaje z wydzieliny bóstwa) lub bogowie stanowią strukturę, etapy rozwoju i elementy wszechświata.

TEOGONIA W MONOTEIZMIE. Najstarsza t., której przedmiotem była geneza i rozwój jednego bóstwa (Boga), powstała w Egipcie w Memfis (kosmogonia memficka). Ukazała ona Boga Ptaha pod postacią ośmiu personifikowanych części (hipostaz) bytu Ptaha: inteligencji, woli itp. Podobne t. powstały w zoroastryzmie (VI w. przed Chr.), hermetyzmie, *Wyroczniach Chaldejskich* i gnostycyzmie (II w. po Chr.) oraz w kabale żydowskiej (XII w.). Wspólną ich cechą jest teozoficzny charakter, bowiem podstawą przekazu staje się ezoteryczne doświadczenie boskiej rzeczywistości. Wspólny jest im pogląd, że Bóg (Ojciec, Absolut) wyłania z siebie (rodzi) szereg emanacji (samobytów nazywanych

mocami, eonami, sefirotami), dzięki którym może być poznawana istota bóstwa. Na mocy pochodzenia (πρόδος), są identyczne z nim co do natury. W zoroastryzmie stanowi je 6 Świątych Mocy (staropers. Amesza Spenta) Ahura-Mazdy: Dobra Myśl (Wohu Manach), Prawda Doskonała (Asza Wahiszta), Święte Oddanie (Spenta Armaiti), Pożądane Panowanie (wg innych tłum.: Panowanie nad pożądaniem – Chszatra Wairja), Zdrowie (lub Doskonałość – Haurwatat) oraz Nieśmiertelność (Amertat). W gnostycyzmie nieznanego Boga objawiają eony (poszczególne szkoły przyjmują różną liczbę; całość objawia pełnię bóstwa, czyli tzw. pleromę). Podstawą jest ogdoada (pierwszy cykl emanacji), utworzona z czterech męsko-żeńskich par (tzw. syzygii zachowujących zdolność rodzenia), ułożonych hierarchicznie. Są to: męska Głębia (Βυθός [Bythós]) – żeńskie Milczenie (Σιγή [Sigé]), męski Umysł (Νοῦς [Noús]) – żeńska Prawda (Ἀλήθεια [Alétheia]), męskie Słowo (Λόγος [Logos]) – żeńskie Życie (Ζωή [Dzoé]) oraz męski Człowiek (Ἄνθρωπος [Ánthropos]) – żeński Kościół (Ἐκκλησία [Ekklesía] – Ireaneus, *Adversus haereses*, I 1). W kabale niezgłębianą istotę Boga (En Sof) objawia 10 sefirotów (odpowiednik eonów), które również występują w parach męsko-żeńskich. Wg *Sefer ha-Bahir* i *Sefer ha-Zohar* tworzą je: męska Mądrość (Chochma) i żeńska Inteligencja (Bina), męska Łaska (Chesed, inaczej Wielkość – Gedulla) i żeńska Surowość (Gewura lub Din). Z nich emanuje ich synteza – Miłosierdzie (Rachanim, inaczej Piękno – Tiferet). Ostatnią grupę tworzą męska Wieczność (Necach) i żeński Majestat (Hod) oraz ich synteza (Jesod) i emanujące z nich Królestwo (Malchud, Szechina).

T. zoroastryjska, gnostycka i kabały (podobnie jak t. politeistyczne) ma wyraźny związek z kosmogonią. W zoroastryzmie Święte Moce wraz z Duchem Świętym (Spenta Mainju), czyli substancją Ahura Mazdy, tworzą tzw. heptadę (siódemkę), podstawę rozwoju świata. Każda z mocy przejawia się w różnych jego aspektach i elementach. W gnostycyzmie ogdoada (ósemka) staje się dla Sophii (ostatniego eonu pleromy i zarazem duszy świata) wzorem drugiej ogdoady (Tertullianus, *Contra Valentinianos*, 20, 2), która stanowi wzorzec stworzenia. W kabale sefioty tworzące Drzewo Życia, stanowią drogę, po której Boskie Światło schodzi w dół ku stworzeniu. Odbiciem ostatniej sefiry – Królestwa, jest Izrael (na gruncie kabały uzasadnia to ideę narodu wybranego). Jeszcze wyraźniej związek t. z kosmogonią widać w pismach hermetycznych i *Wyroczniach Chaldejskich*. W t. (za średnim platonizmem i Filonem) przyjmują

system duchowych emanacji, na których szczycie stoi Bóg-Umysł. Ostatnia emanacja staje się bezpośrednim sprawcą kosmogonii. Wszystkie stanowią rodzaj pośredników pomiędzy Bogiem i stworzeniem.

A Patristic Greek Lexicon (oprac. G. W. H. Lampe), Ox 1961, I 624; E. F. Dolin, *Parmenides and Hesiod*, Harvard Studies in Classical Philology 66 (1962), 93–98; Z. Poniatowski, *Treść wierzeń religijnych*, Wwa 1965; D. Boedeker, *Hecate. A Transfunctional Goddess in the T.?*, Transactions of the American Philological Association 113 (1983), 79–93; C. Curry, *The T. of Theophilus*, Vigiliae Christianae 42 (1988), 318–326; J.-P. Roux, *Le sang. Mythos, symboles et réalités*, P 1988 (*Krew. Mity, symbole, rzeczywistość*, Kr 1994, 282–317); D. A. Leeming, M. A. Leeming, *Encyclopedia of Creation Myths*, Santa Barbara 1994 (*Mity o stworzeniu świata i ludzi. Przegląd encyklopedyczny*, Pz 1999); W. Kotański, *Dziedzictwo japońskich bogów*, Wr 1995; S. Cinal, *Bogowie stwórcy w religiach Wschodu starożytnego*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Studia Religiologica (2000) z. 33, 57–72.

Anna Z. Zmorzanka